

De doorbraak van de volkstaal als geschreven taal in de documentaire bronnen. Op zoek naar verklaringen in de context van de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen in de dertiende eeuw

door

Thérèse DE HEMPTINNE

Met de dertiende eeuw bedoelen we hier de tijdsspanne tussen ca. 1180 en 1330, namelijk de "lange" dertiende eeuw, zoals door Jacques Le Goff gedefinieerd¹. In deze periode ontwikkelde zich in de westerse wereld een beschaving die grotendeels standhield tot aan de Franse Revolutie.

1. DE TAAL VAN DE DIPLOMATISCHE DOCUMENTEN IN DE NEDERLANDEN IN DE DERTIENDE EEUW

In de loop van de twaalfde eeuw hield het Latijn op de enige geschreven taal van continentaal West-Europa te zijn². Engeland was de enige uitzondering geweest: daar had men vanaf de zevende, achtste en negende eeuw in de volkstaal geschreven, zowel poëzie, bijbelvertalingen, wetteksten als oorkonden en kronieken, zonder dat het Latijn als geschreven taal ooit helemaal werd opgegeven. De verovering door de Normandiërs onderbrak deze geschreven tweetaligheid Engels-Latijn om in de tweede helft van de twaalfde eeuw stilaan vervangen te worden door een "Norman"-Latijnse en in Schotland en Ierland door een Welsh-Latijnse schrifttweetaligheid.

1. J. Le Goff, *Le XIIIe s. L'apogée de la Chrétienté (vers 1180-vers 1330)*, Paris, 1982; niet alleen in de cultuurgeschiedenis maar ook in de economische geschiedenis is het begrip "lange 13de eeuw" ingeburgerd, cf. Ph. Contamine, e.a., *L'économie médiévale*, Paris, 1993, pp. 209-267.

2. R.C. Van Caenegem, *Introduction aux sources de l'histoire médiévale*, Turnhout, 1997, pp. 167-175, over de taal van de bronnen.

Aan de andere zijde van het Kanaal brak ongeveer gelijktijdig het Frans (de "langue d'oïl") als geschreven taal door, o.a. in de fictie-literatuur en in de historische verhalende bronnen. De eerste sporen van geschreven Frans (in feite Picardisch) in niet-verhalende teksten vinden we vanaf het laatste decennium van de twaalfde eeuw in Henegouwen (meer bepaald voor de inwoners van Chièvres 1194 en 1195) en in de noordwestelijke gebieden van het koninkrijk (zoals in de Frans-Vlaamse stad Dowaaï, vanaf de beginjaren van de dertiende eeuw), in de toen Franse stad Doornik, in Kamerijk en in Atrecht; deze laatste steden wellicht niet toevallig bisschopssteden, maar met een sterke gemeentelijke identiteit - ik kom daar verder op terug. Daar werden de eerste diplomatische documenten in de volkstaal uitgevaardigd³.

Dat een lokale dorpsgemeenschap in Henegouwen de spits afbijt als bestemming van een in de volkstaal gestelde oorkonde is veelbetekend: het wil o.a. zeggen dat er onderhandelingen aan de oorkonding vooraf gegaan zijn, die onmogelijk zouden geweest zijn indien de dorpingen over geen middelen hadden beschikt om met hun heer te communiceren, namelijk indien zij geen enkele vorm van collectieve organisatie hadden gekend. Dat zij zich bovendien niet tevreden stelden met mondelinge afspraken, maar zelfs schriftelijke waarborgen vroegen en in hun moedertaal verkregen is een ander significant teken des tijds.

Op politiek-geografisch gebied zitten we met deze lokalisatie dus duidelijk in een grenszone: aan de grens tussen de Franse Kroongebieden en de Duitse Rijksgebieden, in territoria die bovendien onlangs in een nieuwe politieke situatie waren terechtgekomen. Wat de Franse steden betreft, deze waren pas verloren gegaan voor de graven van Vlaanderen ten voordele van Filips II August en wat Henegouwen betreft, dit graafschap was sinds 1191 in een personele unie met Vlaanderen verbonden geworden⁴. Een eerste vaststelling bij deze vroege oorkonding in de volkstaal is zonder twijfel de centrale plaats van het niet-Vlaamstalige deel van de unie Henegouwen-Vlaanderen⁵.

3. Over de vroegste oorkonding in het Frans, cf. de bijdrage van W. Van Hoecke in deze bundel.

4. Voor een algemene schets van de politieke situatie in dit gebied op het ogenblik van de vroegste oorkonding in de volkstaal, cf. Th. de Hemptinne, Vlaanderen en Henegouwen onder de erfgenamen van de Boudewijns, 1070-1244, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, II, Bussum, 1982, pp. 372-383.

5. Dit is het gebied dat Luc Van Durme "de Picardisch-Vlaamse corridor" noemt. Cf. J. Taeldeman & L. Van Durme (red.), *750 jaar 'Schepenbrief van Bochoute'* [Studia Germanica Gandensia, 48], 1999, pp. 54-56.

In de eerste helft van de dertiende eeuw zette deze tendens zich door in het betrokken gebied, dat nog steeds door dezelfde politieke verhoudingen werd gekenmerkt, maar waar bovendien de Franse invloed nog versterkt werd door de minderjarigheid van Johanna, gravin van Vlaanderen en Henegouwen, gevolgd door de jarenlange Parijse gevangenschap van haar echtgenoot, Ferrand van Portugal. Er was weinig oorkonding in de volkstaal, tenzij in het Frans door lokale heren ten behoeve van rurale gemeenschappen en door Franstalige commune-steden ten bate van de eigen ingezetenen. Dowaaï - met een collectie chirografen van vrijwillige rechtspraak in het Frans, waarvan er te beginnen van 1224 35.000 overgeleverd zijn⁶, maar ook Doornik en Atrecht bleven de absolute koplopers⁷.

De eerste ambtelijke, volledig in het Nederlands gestelde documenten zijn geen echte oorkonden in de zin van authentieke documenten, die als bewijsstukken in rechte kunnen gebruikt worden⁸, maar de statuten van een Gentse leprozerie (1236) en vertalingen van oude grafelijke keuren voor dezelfde stad. De eerste overgeleverde oorkonde, die we vandaag herdenken, daarentegen is, zoals in Henegouwen een halve eeuw vroeger, te situeren in de rurale wereld: die van een plattelandsschepenbank⁹. De schepenen van Velzeke/Bochoute bijten de spits af juist vóór het midden van de dertiende eeuw, maar hun oorkondenproductie moet vrij beperkt geweest zijn¹⁰.

We zijn uiteraard aangewezen op het overgeleverd bronnenmateriaal, maar de kans dat vorstelijke oorkonding (van de graven en gravinnen van Vlaanderen en Henegouwen) in de volkstaal ons zou zijn ontgaan is klein, gezien het groot belang ervan voor de begunstigen.

6. *Histoire de Douai* sous la direction de M. Rouche, Dunkerque, 1985 [Collection Histoire des villes du Nord-Pas-de-Calais dirigée par Y.-M. Hilaire, IX], pp. 53-54.

7. Over de praktijk van de oorkonding van vrijwillige rechtspraak (in de volkstaal) in deze steden, cf. o.a. R. Jacob, Du chirographe à l'acte notarié: l'instrument de la paix privée dans les villes du Nord du XIIIe au XVIe siècle, in: *Le Gnomon: revue internationale d'histoire du notariat*, 1995/1996, pp. 17-29 en Ph. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, Brussel [Académie royale de Belgique, Mémoires de la Classe des Lettres, Collection in-4°, 2e série, t.XIV, fascicule 1, 1987, deuxième tirage avec addenda et corrigenda], pp. 435-437, nrs. 758-760.

8. Over de betekenis van de term "oorkonde", cf. M.M. Cárcel Ortí (ed.), *Vocabulaire international de la diplomatie*, Valencia, 1994 [Commission internationale de diplomatie], p. 281 en nrs. 3, 10 en 385.

9. J. Taeldeman en L. Van Durme (red.), *750 jaar 'Schepensbrief van Bochoute'*, met een uitgebreide bibliografie van o.a. het werk van Maurits Gysseling over de verschriftelijking van het Nederlands, pp. 59-64.

10. Cf. *Ibidem*, Bijlagen, pp. 65-75.

Pas in de tweede helft van de dertiende eeuw zullen territoriale vorsten hun onderdanen (ook steden) met oorkonden in het Nederlands bedenken: in Zeeland en in Holland¹¹, en ook in Brabant¹². Gravin Margareta, die Vlaanderen en Henegouwen bestuurde in de periode 1244-1278, daarentegen zal enkel voor vermeende Franstalige destinatarissen oorkonden in de volkstaal uitvaardigen. Concreet betekent dit dat niet enkel Henegouwse en Frans-Vlaamse onderdanen oorkonden in het Frans kregen, maar dat bijvoorbeeld ook de schepenen van Gent en Brugge, de baljuws van Gent en Dendermonde, de abten van Sint-Baafs en Sint-Pieters te Gent grafelijke oorkonden en bevelschriften ontvingen, opgesteld in een administratieve taal die waarschijnlijk niet hun moedertaal was, maar die ze wel machtig waren: het Frans¹³.

Het is zeer opvallend dat de eerste zeven Nederlandstalige oorkonden afkomstig uit de Vlaamse grafelijke kanselarij helemaal op het einde van de dertiende eeuw werden afgeleverd onder Gwijde van Dampierre en dat ze, op één uitzondering na, allemaal opgesteld werden ter gelegenheid van een verdrag met de nieuwe graaf van Holland en Zeeland Jan I¹⁴.

11. De grafelijke kanselarij van Holland wordt wel 100 maal vermeld als schrijfcentrum van in het Nederlands geredigeerde oorkonden vóór 1300 in: M. Gysseling, *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*, m.m.v. en van woordindices voorzien door W. Pijnenburg. *Reeks I. Ambtelijke bescheiden*, 's-Gravenhage, 1977: 4 delen *Teksten* + 5 delen *Indices* (verder als "Corpus Gysseling" geciteerd). Cf. ook J.G. Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299*, 2 dln., 's-Gravenhage/Haarlem, 1971 en J.W.J. Burgers, *De paleografie van de documentaire bronnen in Holland en Zeeland in de dertiende eeuw*, Leuven, 1995 [Schrift en Schrift dragers in de Nederlanden in de Middeleeuwen. Paleografie, Codicologie, Diplomatiek I], pp. 443-462, en J.W.J. Burgers, De invoering van het Nederlands in de dertiende-eeuwse documentaire bronnen in Holland en Zeeland, in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 112, 1996, pp. 129-150. Ook de Zeeuwse landkeuren van de 13e eeuw waren weliswaar door de destinatarissen, volgens hun uitgever, oorspronkelijk in het Nederlands opgesteld, cf. J.G. Kruisheer, *Het ontstaan van de dertiende-eeuwse Zeeuwse landkeuren. Met een teksteditie van de keur van Floris de Voogd (1256) en van de keur van graaf Floris V (1290)*, Hilversum, 1998.

12. Cf. G. Croenen, Dertig nieuwe Middelnederlandse teksten uit de dertiende eeuw, in: *Taal en Tongval*, 51, 1999, pp. 34-92.

13. Voorbeelden van in het Frans gestelde oorkonden uitgevaardigd door personen uit de entourage van de graven van Vlaanderen (1253-1299) voor destinatarissen van wie de moedertaal vermoedelijk niet het Frans was, bewaard in het charter van de Sint-Baafsabdij te Gent in: C. Vleeschouwers (ed.), *De oorkonden van de Sint-Baafsabdij te Gent (819-1321)* II. Uitgave, Brussel, 1990 [Koninklijke Commissie voor Geschiedenis], nrs. 328 (1253), 415 (1266), 434 en 435 (1270), 443 (1273), 451, 454 en 458 (1276), 477 en 478 (1280), 497 (1282), 501, 502 en 505 (1283), 506, 512 en 513 (1284), 541 (1290), 562 (1296), 567 (1297), 568 (1298), 572 en 577 (1299).

14. "Corpus Gysseling", nrs. 1730, 1734, 1735, 1736, 1737, 1738 (verdragen met de graaf van Holland) en 1739, allemaal uit 1299.

Over de oudste "ambtelijke bescheiden" in het Nederlands uitgevaardigd in het graafschap Vlaanderen kan samenvattend het volgende worden opgemerkt:

1. De vroegste documenten zijn eerder beheersdocumenten dan authentieke akten, waar een geijkte oorkondentaal nog moest voor uitgewerkt worden.

2. Vanaf 1262 begint de dominantie van Brugge en het Brugse Vrije als schrijfcentrum van oorkonden in het Middelnederlands. Brugge wordt meer dan 1100 maal als schrijfcentrum van ambtelijke bescheiden vermeld in het "Corpus Gysseling", Gent slechts 103 maal¹⁵. De in Brugge afgeleverde documenten zijn hoofdzakelijk akten van vrijwillige rechtspraak.

3. Voordien stonden Gent en het Gentse op de eerste plaats, maar de origineel in het Nederlands gestelde documenten hadden betrekking op beheerszaken van Gentse instellingen met belangen op het platteland of op overeenkomsten tussen religieuze instellingen en hun vertegenwoordigers in buitenstedelijke heerlijkheden¹⁶.

4. Leprozenhuizen en hospitalen (die mannen en vrouwen samen beheerden) waren de eerste stedelijke instellingen om documenten in de volkstaal te laten opstellen¹⁷. In Oudenaarde blijkt het hospitaal zelfs als schrijfcentrum gefungeerd te hebben voordat een stadssecretariaat werd opgericht.

5. Instellingen voor lekenvrouwen (begijnhoven: Gent, Sint-Elisabeth, 1267) of waar vrouwen medebeheerders waren (hospitalen in Gent en Oudenaarde) en meer bepaald instellingen op het niveau van het verenigingsleven, waar leken van beider kunne deel van uitmaakten (broederschappen, Gent: Sint-Jakob 1270) hebben vroeg ambtelijke documenten in het Nederlands geproduceerd¹⁸.

In de tweede helft van de eeuw valt ook de koortsachtige activiteit van de Ieperse schepenen op, met meer dan 7000 Franstalige (thans verloren) chirografen voor de periode 1249-1291, waarvan er 5500 schuldbrieven nog onlangs in analysevorm zijn uitgegeven dank zij de nota's gemaakt door Guillaume Des Marez vóór de Eerste Wereldoorlog¹⁹.

15. Cf. de indices van het "Corpus Gysseling".

16. Cf. de nummers 1 en 2 van het "Corpus Gysseling".

17. Cf. de nummers 3, 19, 29 en 122 van het "Corpus Gysseling".

18. Cf. de nummers 48 (Sint-Elisabethbegijnhof) en 92 (Sint-Jacobbroederschap) van het "Corpus Gysseling".

19. C. Wyffels (ed.), *Analyses de reconnaissances de dettes passées devant les échevins d'Ypres (1249-1291) éditées selon le manuscrit de* (†) Guillaume Des Marez, Brussel [Koninklijke Commissie voor Geschiedenis], Gent, 1991. Daartegenover staat dat Ieper in het

Dat het Latijn reeds veel vroeger als een niet altijd even handig taalmedium ervaren werd om bepaalde gegevens van (niet toevallig) vooral economische en materiële aard neer te schrijven blijkt bijvoorbeeld uit de contemporaine interlineaire glossen in het Nederlands in de keure en toltarief van de graaf van Vlaanderen Filips van de Elzas voor Nieuwpoort in 1163²⁰ en uit de Nederlandse termen voor schepen, handelswaren en maten in de toltarieven van Diederik van de Elzas voor Letterswerve (1159-1164)²¹ en van Boudewijn IX voor Gent en Dendermonde in 1199²², evenals uit de vroege vertalingen van dergelijke teksten die in de handelspraktijk vaak door Latijnonkundigen moesten gebruikt worden²³. Ook de passages in de volkstaal in de registers van wettelijke passeringen van de Sint-Baafsabdij te Gent in de periode 1210-1240 of in de rekeningen van de uitgaven van de hertogin van Brabant in 1263-1267 tonen aan hoe moeilijk sommige ambtenaren het hadden met het Latijn om bepaalde termen uit te drukken en wijzen in de richting van een grote bezorgdheid om praktische beheersproblemen op te lossen door concrete zaken te benoemen in de volkstaal²⁴.

2. DE CULTURELE CONTEXT VAN DE DOORBRAAK VAN DE VOLKSTALEN

In de loop van de Middeleeuwen ontstond er in de westerse wereld een proces van verschriftelijking, waarbij steeds meer de voorkeur werd gegeven aan het gebruik van het schrift ten opzichte van

“Corpus Gysseling” slechts éénmaal als schrijfcentrum van diplomatische documenten in het Nederlands vermeld wordt.

20. Th. de Hemptinne en A. Verhulst, m.m.v. L. De Mey, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (juli 1128 - september 1191)*, II. Uitgave - Band I. *Regering van Diederik van de Elzas (juli 1128 - 17 januari 1168)*, Brussel, 1988 [Verzameling van de Akten der Belgische Vorsten, 6], nr. 222, pp. 344-348.

21. A. Verhulst, Th. de Hemptinne, L. De Mey, Un tarif de tonlieu inconnu, institué par le comte de Flandre Thierry d'Alsace (1128-1168) pour le port de *Littersuerua*, précurseur du port de Damme, in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CLXIV, 1998, pp. 143-172 (167-171).

22. W. Prevenier, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (1191 - aanvang 1206)*, II. Uitgave, Brussel, 1964 [Verzameling van de Akten der Belgische Vorsten, 5], nrs. 106-111, pp. 226-248 (vooral nr. 109, pp. 237-243), en 113, pp. 250-253.

23. Over deze problematiek, meer bepaald met betrekking tot de toltarieven, cf. Th. de Hemptinne & L. De Mey, Le règlement de Philippe d'Alsace concernant les droits respectifs des “Quatre seigneurs” sur le tonlieu de la ville d'Amiens. Notes préparatoires à une édition critique, in: J.-M. Duvosquel & E. Thoen (ed.), *Peasants and Townsmen in Medieval Europe. Studia in honorem Adriaan Verhulst*, Gent, 1995, pp. 151-167 (152-155).

24. Cf. de nummers 1 en 47 van het “Corpus Gysseling”.

mondelinge communicatie. Dit lijkt op het eerste gezicht nogal in tegenspraak met de vaststelling dat deze verschriftelijking gepaard ging met de geleidelijke vervanging van het Latijn door de volkstalen.

Tot in de twaalfde eeuw was participatie in de geschreven cultuur voorbehouden aan een intellectuele elite van geestelijken, die vrijwel uitsluitend in het Latijn schreven. Het Latijn was hun "vadertaal", de taal die ze in tegenstelling tot de volkstaal niet met de moedermelk ingelepeld kregen, maar uit boeken over grammatica moesten leren²⁵. De eerste keer dat de term moedertaal "*in materno sermone*" opduikt is in het eerste kwart van de twaalfde eeuw, in een tekst van de Franse auteur Guibert de Nogent over de welbespraaktheid van paus Urbanus II²⁶.

Pas vanaf de twaalfde eeuw gingen ook leken, onder wie ook leden van de derde stand, toegang eisen tot de wereld van het schrift, met een totaal andere motivatie dan die van de geestelijken. Deze nieuwe motivatie had een invloed op de evolutie van een volledig Latijnse naar een meertalige geschreven cultuur, waarin de moedertaal, of voor sommigen een alternatieve cultuurtaal, een steeds grotere rol zou spelen.

Voor de clerus was kennis van het Latijn nodig omdat de Bijbel in de westerse wereld in die taal overgeleverd was en omdat het Woord Gods moest worden geïnterpreteerd en gepredikt. De geletterdheid van de clerus was niettemin in belangrijke mate slechts een "functionele geletterdheid" om liturgische en pastorale taken uit te voeren. Voor de meeste geestelijken was een rudimentaire opleiding in lezen, schrijven en zingen ongetwijfeld voldoende. Bij deze pragmatische geletterdheid moest men niet noodzakelijk kunnen omgaan met de hoogstaande geestelijke schriftelijke cultuur²⁷. En zelfs bij de intellectuelen was de omgangstaal in de dertiende eeuw vaak de volkstaal van het land waar ze studeerden of resideerden, tenminste wat de orale communicatie betreft, zoals blijkt uit het onderzoek van Serge Lusignan. Als studenten, intellectuelen en andere geschoolde en dus Latijnkundige beroepsreizigers lang in het

25. Over het Latijn als "vadertaal", cf. de bijdrage van M. Van Uytvanghe in deze bundel.

26. R.B.C. Huygens (ed.), *Guiberti abbatis Sanctae Mariae Novigenti Historia quae inscribitur Dei gesta per Francos quinque accedentibus appendicibus* [Corpus christianorum. Continuatio mediaevalis 127 A], Turnhout, 1996, p. 111 r. 114. Cf. J. Batany, *L'amère maternité du français médiéval*, in: *Langue française*, 54, 1982, pp. 29-39.

27. Over deze aspecten van het Latijn als taal van een clericale elite, cf. M. Mostert, Bronnen en tradities, in: M. Stoffers, *De middeleeuwse ideënwereld 1000-1300*, Hilversum, 1994, pp. 37-64 (42-45).

buitenland verbleven dan ging hun kennis van de moedertaal achteruit²⁸, blijkbaar omdat ze de plaatselijke volkstaal (en niet het Latijn) als omgangstaal gebruikten. De uitstraling van de universiteit van Parijs in de dertiende eeuw zou er mede voor verantwoordelijk kunnen geweest zijn dat het Frans als omgangstaal aan universaliteit heeft gewonnen²⁹ en dat het gebruik van deze taal om er beheersdocumenten mee neer te schrijven aanvaardbaar werd³⁰. Het ziet er in elk geval naar uit dat vanaf het moment dat geestelijken de volkstaal ook als schrijftaal zijn gaan hanteren, ze de "kennis" uit handen hebben gegeven en dat ze hun monopolie erop hebben verloren.

Tijdens de "lange dertiende eeuw" werden de functies van geletterdheid uitgebreid, buiten de clericale sfeer. Door de verschriftelijking groeide de ambtenarij van de verschillende bestuursniveaus; om in een dergelijke context te kunnen functioneren of om de eigen (economische) zaken te beheren moesten leken zich o. m. kunnen bedienen van de geschreven taal. Jongere zonen uit adel- en ridderstand en stedelingen uit de handelaars- en ambachtsmilieus gingen studeren om zich dienstig te maken in de administraties of in het eigen bedrijf. Er was op dat moment een nieuwe maatschappelijke behoefte aan specifiek opgeleide mensen door de uitbreiding van de bestuursinstellingen en door de ingewikkeldheid van de handels- en geldtransacties. Kennis op academisch niveau werd een middel om sociale mobiliteit te verwezenlijken en macht te verwerven. De universitaire curricula werden aangepast om aan de maatschappelijke vraag naar klerken tegemoet te komen³¹.

Ook bij de nieuwe groepen "geletterden", andere dan de clerici, kan het onderwijsniveau verschillen naargelang van de functionaliteit ervan. Kooplieden moeten kunnen schrijven en rekenen om met waardepapieren, wisselbrieven, vrachtbrieven en geloofsbrieven te

28. Dit wordt beweerd door de Franse dominicaan Humbert van Romans (ca. 1200-1277); cf. S. Lusignan, *Parler vulgairement. Les intellectuels et la langue française aux XIIIe et XIVe siècles*, Paris, 1986, pp. 83-84.

29. S. Lusignan, *Parler vulgairement*, pp. 84-85.

30. Tijdens de discussie na de lezing werd geopperd dat precies in Parijs de introductie van de volkstaal in de oorkonden pas ca. 1260 gebeurde (en dus later dan in de Picardische regio waar we het hier over hebben). Hierop reageerde Paul van Peteghem met de opmerking dat de bulle van paus Honorius III *Super speculam* (1219) deze introductie misschien wel had vertraagd en integendeel het monopolie van het Latijn van de clerici, theologiestudenten, had bestendigd.

31. M. Mostert, De samenleving, in: M. Stoffers, *De middeleeuwse ideeënwereld*, pp. 267-294 (289-290).

kunnen omgaan. In de beginperiode van de lange dertiende eeuw wordt het onderwijs in de steden aangepast om aan deze praktische behoeften tegemoet te komen: het nuttig lezen, schrijven en rekenen. De vermenigvuldiging van de zogenaamde "kleine scholen" in de steden van de Nederlanden in de dertiende eeuw is een vaststaand feit³².

In deze dertiende eeuw is men in vele milieus bezig met het fenomeen "taal". Aan het hof van keizer Frederik II in Sicilië, één van de belangrijkste cultuurcentra van de dertiende eeuw, waar oost en west elkaar ontmoetten, werd een experiment gedaan dat bewijst hoe nieuwsgierig men was over de mechanismen van het verwerven van taal. Men probeerde baby's op te laten groeien, verstoken van elke orale communicatie om te zien welke "oertaal" ze zouden spreken; het experiment mislukte, want de baby's stierven³³.

In het begin van de dertiende eeuw werd aan de reeks van zeven hoofdzonden een achtste toegevoegd, namelijk de zonde van de tong (of van de taal). Dit lijkt erop te wijzen dat de intellectuele arbeid en het taalgebruik in het maatschappelijk leven een grotere rol zijn gaan spelen³⁴.

Aan het einde van deze eeuw was Dante de eerste om een traktaat over de natuurlijke taal te schrijven: het *De vulgari eloquentia*. Dit werk is het eerste boek in Europa waarin Latijn en de volkstalen als gelijkwaardige grootheden worden behandeld³⁵.

Er zijn in de dertiende-eeuwse westerse wereld talrijke nieuwe culturele tendensen aan te wijzen, waar ik er hier slechts een paar kan van aanstippen.

Een revolutionaire vernieuwing is bijvoorbeeld het gebruik van papier. Tot het begin van de dertiende eeuw gebruikte men in de westerse wereld perkament als beschrijfstof, terwijl de Arabische wereld al vanaf de tiende-elfde eeuw intensief papier gebruikte voor allerlei doeleinden. Tot dan toe waren er dus twee werelden geweest: de wereld van het papier en die van het perkament, waarbij in deze laatste wastabletjes gebruikt werden om aantekeningen van voorbijgaande aard te noteren. In de dertiende eeuw bleef het grootste deel van Europa nog trouw aan het perkament, omdat papier

32. Cf. bv. A.M.J. van Buuren, "Want ander konsten sijn my te hoghe". De stadsschool in de Nederlanden in de late Middeleeuwen, in: R.E.V. Stuip & C. Vellekoop (ed.), *Scholing in de Middeleeuwen*, Hilversum, 1995, pp. 221-238.

33. S. Lusignan, *Parler vulgairement*, p. 60.

34. P. Wackers, Opvattingen over taal en taalgebruik, in: M. Stoffers, *De middeleeuwse ideeënwereld*, pp. 317-341 (328).

35. Idem, in: *Ibidem*, p. 325, noot 18.

door de transportkosten relatief duur was, zeker in streken met een uitgebreide veestapel, waar er een groot aanbod aan inheems perkament was. Toch begon men toen papier te gebruiken in de economisch meest actieve zones, waar papier op de markten verscheen dat gefabriceerd was in Spanje of in Italië³⁶. Vlaanderen was één van deze gebieden. Het oudste document op papier dat tot nog toe in ons land werd gevonden is het *Memoriaal van Jehan Makiel*, een financieel document (rekening) uit het archief van de graven van Vlaanderen, waarin Frans (Picardisch) en Latijn door elkaar worden gebruikt. Het registertje werd door een grafelijke ambtenaar aangelegd juist voor het vertrek van graaf Gwijde van Dampierre en zijn echtgenote op kruistocht op 12 april 1270. De herkomst van het papier is niet met zekerheid te achterhalen; het zou Spaans papier kunnen zijn dat in Brugge werd aangekocht³⁷.

Andere nieuwe tendensen wijzen allemaal in de richting van een laïcisering en zelfs van een feminisering van de westerse religieuze beleving en van de hele maatschappij in de dertiende eeuw³⁸. Vrouwen eigenden zich het religieuze toe en de religie werd vrouwelijk³⁹. Dit proces is onlosmakelijk verbonden met de overgang van het Latijn naar de volkstalen in de religieuze en devotionele geschriften van die tijd.

Meer en meer geschreven documenten, ook andere dan oorkonden of literaire teksten, werden van dan af oorspronkelijk in de volkstaal geschreven of kort na hun verschijning vertaald. Zo zien we dat in de dertiende eeuw territoriale vorsten en vorstinnen en edellieden uit de Nederlanden testamenten beginnen te redigeren en vanaf 1270 gebeurt dit vaak in de omgangstaal van deze lekenelites, het Frans⁴⁰.

36. Over het gebruik van papier als beschrijfstof in de 13de eeuw, cf. P. Guichard, *Du parchemin au papier*, in: P. Guichard & D. Alexandre-Bidon (ed.), *Comprendre le XIIIe siècle, Études offertes à Marie-Thérèse Lorcin*, Lyon, 1995, pp. 185-199.

37. J. Buntinx (ed.), *Het Memoriaal van Jehan Makiel klerk en ontvanger van Gwijde van Dampierre (1270-1275)*, Brussel, 1944 [Koninklijke Commissie voor Geschiedenis], pp. X-XLII.

38. A. Vauchez, *Les laïcs au Moyen Âge : pratiques et expériences religieuses*, Paris, 1987.

39. "La religion se fait femme" schrijft J. Dalarun, en hij citeert J. Michelet, *Histoire de France, Le Moyen Âge*: "Dieu changea de sexe"; J. Dalarun, *François d'Assise: un passage. Femmes et féminité dans les écrits et les légendes franciscaines*, Essai traduit de l'italien par Catherine Dalarun-Mitrovitsa, Arles, 1997, pp. 13-14.

40. Één voorbeeld van 1245 (Boudewijn van Gent, graaf van Guines) en veertien (op 18) van 1270 (Hendrik II, graaf van Luxemburg) tot het einde van de 14de eeuw (Filips de Stoute, hertog van Bourgondië, graaf van Vlaanderen, 1386) testamenten in de volkstaal, waarvan slechts één in het Nederlands (Reinoud, graaf van Gelre, 1309); cf. Ph. Godding, *Le testament princier dans les Pays-Bas méridionaux (12e-15e siècles): acte privé et instrument politique*, in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, LXI, 1993, pp. 217-235 (233-235).

Het genre van de opvoedkundige traktaten kende een grote bloei in de dertiende eeuw. Opvallend en nieuw was dat er meer dan vroeger aandacht besteed werd aan de opvoeding van leken en dat men deze traktaten wel eens in de volkstaal redigeerde om ze toegankelijker te maken⁴¹.

Keukenreceptenboeken in de volkstaal werden geïntroduceerd aan vorstenhoven, niet zozeer ten behoeve van de koks (die de gememoriseerde recepten aan elkaar mondeling doorgaven) maar wel voor de rekenmeesters die de uitgaven voor de mondvoorraad controleerden⁴².

De gezondheid en de preventie van ziektes was iets wat leken, zoals hospitaalzusters en -broeders, in de dertiende eeuw zeer ter harte namen. Aldobrandinus van Siena was de eerste die de volkstaal gebruikte om in 1256 een traktaat te schrijven over de middelen om gezond te blijven. Dit traktaat werd vrij vlug in andere volkstalen omgezet⁴³. Ook in de Nederlanden werd, vermoedelijk in de dertiende eeuw, een "*Boec van medicinen in dietsce*" verspreid. Dit wijst op dezelfde bezorgdheid om leken te informeren over geneeskrachtige kruiden. Het vierde Lateraans concilie van 1215 had immers priesters en monniken verboden handelingen te stellen waarbij bloed zou kunnen vloeien. Daarmee was de medische sector zo goed als gelaïciseerd. De organisatie van de medische voorziening werd grotendeels aan de stadsmagistraten overgelaten. Zij namen medici en chirurgen in dienst; vanaf de dertiende eeuw organiseerden deze beroepsgroepen zich in gilden⁴⁴.

Op het gebied van de schriftcultuur in het algemeen zouden we de dertiende eeuw volop willen situeren in de periode die Marco Mostert omschrijft als "de overgangperiode tussen een eerste fase van schriftcultuur, waarin de geschreven tekst voornamelijk wordt gezien als de weergave van een gesproken tekst (die dan ook volledig van begin tot einde moet gelezen worden), naar het begin van een tweede fase waarin de lezer wordt uitgenodigd om 'in te

41. D. Alexandre-Bidon, *Les livres d'éducation au XIIIe siècle*, in: *Comprendre le XIIIe siècle*, pp. 147-159.

42. Cf. het voorbeeld van een Anglo-Normandisch receptenboek van 1293-1297 voor het hof van koning Edward I: B. Lauriou, *Les sources culinaires*, in: *Ibidem*, pp. 215-226.

43. D. Jacquart en M. Nicoud, *Les régimes de santé au XIIIe siècle*, in: *Ibidem*, pp. 201-214 (213).

44. R. Jansen-Sieben, *Het menselijk lichaam en de geneeskunde*, in: M. Stoffers, *De middeleeuwse ideeënwereld*, pp. 233-266 (237-244).

breken' in de tekst, en slechts die delen te lezen die hem van pas komen"⁴⁵.

3. DE CONCRETE POLITIEK-ADMINISTRATIEVE EN ECONOMISCHE CONTEXT VAN DE OORKONDING IN DE VOLKSTAAL IN DE GRAAFSCHAPPEN VLAANDEREN EN HENEGOUWEN

In de dertiende eeuw waren de steden in het hier besproken gebied volwaardige politieke en administratieve entiteiten met een eigen particularistisch karakter; voor de stadsmagistraten was de oorkonding een instrument van de machtsuitoefening.

Steden, zoals Dowaii bijvoorbeeld, gelegen in het grensgebied tussen Vlaanderen/Henegouwen en het Kroondomein, werden van het einde van de twaalfde eeuw af voortdurend heen en weer geslingerd tussen Vlaanderen en Frankrijk. Ze waren op zoek naar een eigen identiteit; de magistraat van Dowaii affineerde zichzelf tegenover de wisselende heersers door een eigen oorkonding voor de ingezetenen, van bij het begin volledig in het Picardisch Frans⁴⁶.

Doornik, de Franse bisschopsstad, waar een groot deel van het graafschap Vlaanderen kerkelijk onder ressorteerde, had een strijdvaardige commune gericht tegen de kerkelijke heerlijkheid; de stedelijke overheid probeerde door een oorkonding in de volkstaal haar ingezetenen voor de eigen vrijwillige rechtspraak te winnen tegen de oorkonding in het Latijn van de concurrentie, namelijk van de officialiteit van de bisschop. Dat de magistraten van de bisschopssteden (Doornik, Kamerijk, Atrecht) het voortouw namen bij de oorkonding in de volkstaal ligt in de lijn van het feit dat de communes van deze steden zich een eigen identiteit moesten opbouwen "in de schaduw van de kathedralen"⁴⁷.

45. M. Mostert, Bronnen en tradities, in: *Ibidem*, p. 64.

46. Cf. hoger, noot 6.

47. Over dit fenomeen, cf. A. Saint-Denis, L'apparition d'une identité urbaine dans les villes de commune du Nord aux XIIe et XIIIe siècles, in: M. Boone & P. Stabel (ed.), *Shaping Urban Identity in Late Medieval Europe: The Use of Space and Images. Papers presented at the Fourth International Conference of Urban History (Venice, September 1998)*, Leuven, 2000 (ter perse). Ook in andere Noord-Franse bisschopssteden gingen de schepenen de concurrentie aan tegen de official van de bisschop in de strijd om de uitoefening van de vrijwillige rechtspraak, cf. hierover A. Saint-Denis, L'administration communale face aux pouvoirs concurrents dans les villes de communes du nord du royaume de France au XIIIe siècle, in: W. Prevenier & Th. de Hemptinne (ed.), *La diplomatie urbaine en Europe au moyen âge. Actes du congrès de la Commission internationale de Diplomatie, Gand, 25-29 août 1998*, Leuven-Apeldoorn, 2000, pp. 437-451 (442).

Ieper was de Vlaamse handels- en industriestad bij uitstek in de dertiende eeuw; daar nam de magistraat het roer in handen om alle economische activiteiten van de stad te controleren. Schuldbrieven werden massaal door de schepenen opgesteld⁴⁸. Het internationaal karakter van de handelstransacties en het belang van de handel met Frankrijk en vooral met de jaarmarkten van Champagne was wellicht niet vreemd aan het feit dat het Frans hier als oorkondentaal werd gebruikt⁴⁹.

In Brugge was de vrijwillige oorkonding voor de eigen ingezetenen en voor die van het Brugse Vrije de motor voor de massale productie door de lokale overheden van authentieke documenten in de eigen volkstaal⁵⁰. Schuldbrieven daarentegen en andere documenten van financiële en commerciële aard die de grafelijke familie of vreemde kooplieden-financiers aanbelangden werden ook in Brugge in het Frans geredigeerd⁵¹.

Een ander politiek fenomeen was dat van de organisatie van de plattelandsgemeenschappen en de aanmaak van wederzijdse geschreven contracten met de lokale heren, waarin de juridische en economische aspecten van hun samenleven werden geregeld. Dat in deze context voor de volkstaal werd gekozen lijkt logisch: de twee partijen waren vermoedelijk Latijnonkundig en hadden er alle belang bij dat het contract niet kon verstoord worden door problemen van spraakverwarring.

Een derde element betreft de nieuwe vormen van sociale organisatie in de steden, waar leken en ook in toenemende mate vrouwen bij betrokken waren: ik denk aan de stedelijke caritatieve en verzorgende instellingen, aan de "kleine" scholen, aan de gilden en ambachten, aan de broederschappen en andere verenigingen die de sociabiliteit moesten bevorderen, aan de gemeenschappen van

48. Cf. hoger, noot 19.

49. Over Ieper als nijverheids- en handelsstad in de 13de eeuw, cf. O. Mus, *L'évolution de la ville d'Ypres depuis l'origine jusqu'à 1400*, in: M. Dewilde, A. Eryvynck, A. Wielemans (ed.), *Ypres and the Medieval Cloth Industry in Flanders. Archeological and Historical Contributions*, Ieper, 1998 [Archeologie in Vlaanderen Monografie 2], pp. 43-53, met een vertaling in het Nederlands (54-56), en S. Abraham-Thisse, *Kostel Ypersch, gemeyn Ypersch. Les draps d'Ypres en Europe du Nord et de l'Est (XIIIe et XIVe siècles)*, in: *Ibidem*, pp. 125-138, met een vertaling in het Nederlands (139-145).

50. M. Leroy, *Les débuts de la production d'actes urbains en Flandre au XIIIe siècle*, in: W. Prevenier & Th. de Hemptinne (ed.), *La diplomatie urbaine en Europe au moyen âge*, pp. 267-279, waarin enkel de oorkonding in het Nederlands wordt besproken. Cf. ook de bijdrage van Mieke Leroy in deze bundel.

51. Cf. vóór 1300: L. Gilliodts-Van Severen, *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Section première. Inventaire des chartes*, I, Brugge, 1871, nrs. 15, 16, 18, 19, 20, 22-23, 26-27, 29-31, 33-36, 40-44, 54-55, 67-69, 71, 73, 85, 93, 105, 113, 130.

begijnen. Al deze organisaties waren potentiële producenten en gebruikers van volkstalige documentaire teksten.

Waarom in de grafelijke administratie de trend pas later werd gevolgd en waarom in den beginne enkel de Franse taal in aanmerking kwam zal verder moeten onderzocht worden. Het feit dat de omgangstaal van de gravinnen en van hun hofhouding het Frans was, dat het personeel van hun administratie oorspronkelijk vooral uit geestelijken bestond, dat de laïcisering in het ambtenarencorps pas laat tot stand kwam, dat deze leken vaak Henegouwers en Frans-Vlamingen waren, dat de adel, ook de lagere adel en het patriciaat van de steden waaruit de baljuws gerekruteerd werden vaak verfranst waren zal bij dit onderzoek in rekening moeten genomen worden.

4. CONCLUSIE

Voor de culturele en sociale geschiedenis van de Middeleeuwen is de evolutie van een oorspronkelijk quasi monopolie van het Latijn als schrijftaal, naar de doorbraak van de volkstalen en het finale overwicht van deze laatste een fundamenteel gegeven. Zolang de maatschappij der drie-orden standhield: clerici die geschriften produceerden voor andere geestelijken, edellieden wier gezag gesteund was op militaire prestaties en de derde stand die het land moest bewerken om de twee andere standen te onderhouden, kon de monopoliesituatie van het Latijn ongehinderd blijven voortbestaan. In deze context konden de volkstalen niet concurreren tegen het Latijn. Niet alleen de taal maar ook de inhoud van de hoofdzakelijk door monniken geproduceerde geschriften werd bepaald door de vooroordelen van deze auteurs. Bepaalde politieke, institutionele of economische feiten konden en wilden ze niet vatten; ze hadden er slechts misprijzen voor.

De verschriftelijking van het recht en van de hele maatschappelijke ordening zorgde voor een afbraak van het clericale monopolie. In de loop van de lange dertiende eeuw kwam er een keerpunt: leden van de derde stand, zowel in de steden als op het platteland, gingen meer juridische zekerheid eisen. De vraag naar documenten om hun rechten en hun beroepsactiviteiten te verzekeren groeide. De gezagsuitoefening kon meer en meer via het schrift geschieden, hoewel de mondelinge communicatie nog heel belangrijk bleef en algemeen geaccepteerd werd in de bestuursstructuren: het afhoren van rekeningen en het afroepen van ordonnanties zijn daar voorbeelden van. Het bestaan van een potentieel publiek

geïnteresseerd in alfabetisatie bracht een vooruitgang van de volkstalen mee, gezien het feit dat het veel gemakkelijker was de gesproken taal te leren lezen en schrijven, dan een taal die helemaal niet aangepast was aan hun dagelijkse bekommernissen. Het Latijn was niet langer de enige westerse taal waarin kon geschreven worden⁵².

In Henegouwen en Vlaanderen, waar van 1212 tot 1278 twee vrouwen aan het hoofd van de graafschappen stonden, was de dertiende eeuw een periode van laïcisering en van feminisering van de maatschappij; een eeuw waarin de "zakelijkheid" een doorbraak kende. Het was bijgevolg niet toevallig dat men juist toen de volkstalen, die men niet hoeft te leren uit boeken maar die natuurlijke talen zijn, als een geschikt medium voor de geschreven communicatie begon te aanvaarden.

52. R.C. Van Caenegem, *Introduction aux sources*, p. 175.